

դարդարուած էր Ս. Կուսին Գերեզմանը և պատկուած ոսկիէ և արծաթէ պատուական անօթներով: Ճոխապոյն պատկառելի մը նման՝ Ս. Կուսին Գերեզմանը չլիապատու զերեալստարսխին վրայ կային արձանադրութիւններ: Բայց Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին այս բոլոր շքեղութիւնները տեսական չեղան, 1187 ին Սարաւատունի յաղթութիւնէն յետոյ, տեղւոյն եկեղեցական բոլոր մասերը, հիւանդանոցը, վերնայարկ եկեղեցին քանդուեցան և անոնց բոլոր նիւթերը գործածուեցան քաղաքին պարիսպներու խրամատները նորոգելու համար: Ս. Կուսին Գերեզմանը և անոր հոյակապ մուտքը՝ մերկացած ու կապտուած ամրաւէն աշտարակներէն և ընդարձակ դաւիթէն, քանդուէն ադառ մնացին, բայց ջնջուեցան գերեզմանի շուրջը և պատերուն վրայ գտնուած զարդերը: Քիչ յետոյ եկեղեցիին բոլոր դռները քարով հիւսելիցին, բացի հարաւի մեծ դռնէն, որպէս զի ախտաւորներու մուտքի ատրքը զիւրութեամբ կարողանան գտնաւ: Շարունակական քանդումներէն յետոյ եկած հողերը փակեցին ա՛յն պատահանները՝ որ գեանայարկի եկեղեցին ըստ բաւականի կը լուսաւորէին միջին դարու մէջ, այնպէս որ աչքը կրնար զիւրաւ որդիլ նկատելը և արձանադրութիւնները: Կեդրոնի ջորին ձմեռնային ջուրերը այս յիշատակարանին ընդհողումին միակ պատճառը չէին կրնար ըլլալ, վասնզի արդէն 1283 ին կացութիւնը այնպէս էր որ ձորին խորքը խառնուած էր եկեղեցիին դարաւառփին (terrasse) հետ և անոր վրայէն ալ ճամբայ մը բացուած էր:

Գերեզմանի Ս. Աստուածածնի բիւզանդական շրջանի եկեղեցին կործանուելէ յետոյ, ինչպէս վերե յիշեցինք, իտալիաց կողմէն կատարուած վերաշինութիւնն ալ կրտով քանդուեցաւ, անոր գեղեցիկ զարդերը ու նկարները լուրջաւ ջնջուեցան, եկեղեցիին հոյակապ դաւիթը ու զրան աշտարակները ու ամրութիւնները վար առնուեցան և չէնքը մնաց իր մերկ ու անշուք պատերովը, պատահանները հողի տակ մնացին և այն լուսաւոր եկեղեցին մնաց մութի մէջ. Կեդրոնի ջորին հեղեղները հողի տակ թաղեցին եկեղեցիին ստորին մասը: Ահա՛ Տիրամօր Գերեզմանի եկեղեցիին այժմու վիճակը: Բայց այս ե-

կեղեցիին վրայ գործուած յաջորդական բոլոր քանդումներու ժամանակ անաղարտ մնացած է Ս. Կուսի Գերեզմանը, որ կը մնայ իբր սրբազան խորհրդանշան մը քրիստոնէական եկեղեցոյ հաստատութեան:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱԳԱՒՆՈՒՆԻ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ(*)

Ա.— Նախախաղցէն ու Մեախան

Տիրեր կայսեր իշխանութեան օրով, Պաղեստինի մէջ կրօնական մեծ շարժում մը տեսնուեցաւ: Յովհաննէս անուամբ մարգարէ մը, որուն խառակրօն կեանքը, խոշոր հագուաները և հրատապ խօսքերը իրենց դաւաճութիւններով աշխատանքներով նշանաւոր հանդիսացած միւս մարգարէները կը յիշեցնէին, իրեն կը քաշէր հրէական բազմութիւնները: Անոնց կը յանձնարարէր ապաշխարել իրենց անցեալ մեղքերուն համար և ա'լ այնուհետեւ խորշիլ անոնցմէ: Իր հրահանգները տալէ վերջ՝ Յորդանանու հովիտը կ'իջեցնէր այդ ապաշխարողները և կը մկրտէր զանոնք: Իր քարոզութիւնը գլխաւորապէս իր հայրենակիցներուն ուղղուած ըլլալով՝ հեթանոսներուն մէջ տկար արձագանգ մը միայն ունեցած էր: Յովհաննէս իր շուրջ հաւաքեց քանի մը աշակերտներ, որոնցմէ ու-

(*) Այն պատմական գրութիւնը հեղինակն է Խ. Լեւերեզ, Բենեփիսեան կրօնաւոր, որ ծնած է 1869 ին, Պելլիկոպի մէջ:

Բիւսոնեական հնախօսութեան մասին հրատարակած է կարեւոր գործեր, որոնցմէ մեկնանքներ միայն կը լիւնեն հոս. **Ջեանարկ Բիւսոնեական Հնախօսութեան**, 2 հատ. **Բիւսոնեայ Ափրիկէ**, 2 հատ. **Մարտիրոս**, 15 հատ. բարգնաւ եւ կրկնապատկ ճոխացուցած է Հիւլիէ գետին մասեագիրն **Պատմարիւն Ժողովոյ**, 16 հատ. եւ այլն: Իր գլխաւոր եւ հոյակապ աշխատքը կը նկատուի բազմաւոր **Բազմիւր Բիւսոնեական Հնախօսութեան եւ եկեղեցական Պաշտամանց** երկաւունց աշխատքիւնը, որ զեւ կը բարեակալի: **ՍԻՈՆԻ** ընդհողներուն օգտակար համարելով բիւսոնեական նախնի պատմութեան վրայ հեղինակն գրեաւ փոքրիկ երկը, մաս առ մաս կը հրատարակենք զայն, բարգնաւորեամբ կ'իւղեկեցնենք ամուց, աւագ սակաւապաց Ընծայարանի Ս. Արուստ:

մանք իրեն հաւատարիմ մնային մինչեւ իր ասպարէզին վախճանը, ոմանք ալ յարեցան ուրիշ մարդորէի մը, որուն ինքն իսկ նախակարապետն էր, այսինքն Աստուծոյ որդւոյն և Մեսիային: Աքանջելիք ներ տեղի ունեցան Յովհաննէսի և Յիսուսի հանգիստան առթիւ, և Յիսուս ուղեց որ մկրտուի Յորդանանի մէջ. և շատ շանչած՝ Գալիլիոյ մէջ սկսած էր ան կատարել պաշտօն մը աշխարհի վայելուն՝ որուն յիշատակը յաւերժացաւ մարդոց յիշողութեան մէջ: Յաջորդական երեք տարիներու միջոցին, Յիսուս ինքն ալ, աշակերտներու խումբէ մը շրջապատուած, ժուս եկաւ Պաղեստինի մէջ, հազարաւոր մարդեր, կիներ և մանուկներ տանելով իր ետեւէն, որոնց կ'ուսուցանէր Աստուծոյ Թագաւորութիւնը: Իր ներկայութեան, իր հաղորդակցութեան, իր շարժումներն և խօսքին շնորհիւ հրաշալիքները կը բազմապատուէին: Ան կոյրերուն աչքերը կը բանար, ինչպէս և խուլներուն ականջը, ցաւազարտներուն առողջութիւն կուտար և մեռածներուն կեանք:

Թէեւ իր բարեգործութիւնները անհամար էին և անսահման էր իր դուրսը, սակայն իր վարդապետութիւնը անողոք առեւտրութիւն մը կ'արթնցնէր. վտանգուած շահերու և զիմախողիքի կեղծաւորութիւններու առեւտրութիւնն էր այն: Պիտի կրնար կարծուիլ՝ թէ հրացումն ու երախտագիտութիւնը ամէն անոնց որոնք Յիսուսէն խրատ ու բռնկութիւն առին՝ անոր անձը պաշտպանող բանակ մը պիտի կազմէին, բայց այնպէս չեղաւ:

Հրաշք մը՝ որ նախապէս կատարած իր հրաշքներէն աւելի հոշակ ունեցաւ, այն է Ղազարոսի յարութիւնը, գահավէժ փութացուց զէպքերուն ընթացքը:

Աւր որ կ'երեւէր Յիսուս՝ իր ներկայութիւնը ինքնին ծնունդ կուտար այն խելայեղ ծափածայն գրուատիքներուն՝ որոնք անկեղծ կը թուին Արեւելքի մէջ՝ ըլլալով աշխարհի յանկարծական և բազմամրոյս: Իր երեւադէմ մուտքը առած էր յաղթական զնացքի մը երեւոյթը. իր թշնամիները սպառնալիք մը համարեցին զայն իրենց դէմ, ու փութացուցին իրենց յարձակումը:

Նոյնպէս, մատնուեցաւ, յանձնուեցաւ ատենին, գտնուեցաւ, գատարար-

առեւցաւ, պատմուեցաւ, և այս դրսումն (կեդրոն) այնքան արագօրէն ի գործ դրուեցաւ որ սեւէ ազդու միջամտութիւն կարելի չեղաւ տաջ բերել, ոչ սահմանած ամբոխին և ոչ ալ սարսափահար ու փախընտական աշակերտներուն կողմէ: Աւրաթ երեկոյ՝ երբ Յիսուսի արկնոտ ու բրաւայած մարմինը Ռաշէն վար կ'առնէին, ոմանք համարձակեցան ըսել՝ թէ Անոր երեք տարուան միջոցին կատարած քարոզութենէն և հրաշագործութենէն ընդհուպ անհետացուած յիշատակ մը միայն պիտի մնար:

Անոնք կը սխալէին: Երեք տարիներ Յիսուս սփռած էր իր սերմը առատօրէն մարդկային հոգւոյն արգաստերէ հողին մէջ. հունձքը կը բարձրանար, և կիրակի առաւօտ երբ աշակերտներուն մէջ չըջան ըրաւ Վարդապետին յարութեան՝ երեւումներուն և կենդանութեան արտասովոր լուրը, երբ վկայութիւնները բազմացան, ու ճշգրտուեցան, երբ Պետրոս և Յովհաննէս, Մարիամ Մագդաղենացի և Թովմաս և Էմմաուսի ուխտաւորները և ուրիշ հինգ հարիւրէ աւելի մարդիկ ալ խօսեցան, յայտնեցին, հաւատաեցին, երկրի վրայնոր բան մը տեսնուեցաւ. Հաւատքը:

Եթէ Բրիտաննէութիւնը յետոյ ապա ներշնչեց ընկերային խմբուած մը, նախապէս սակայն կրօնական հաւատալիք մըն էր և մնաց իրրեւ աստուածային կրօնք մը. հոս է ահա իր տեղդութեան և բեղմնաւորութեան գաղանքը:

Սակայն Բրիտաննէութիւնը այնքան նոր բան մըն էր, և ժամանակին քաղաքակրթութեան պտուղն ու արտայայտութիւնն կողոյ հեթանոսութեան հետ աշխարհի անհաշտ էր՝ որ այս երկու իրականութիւններուն միջև կոխը անխուսափելի եղաւ և մօտալուտ: Յաղթանակը Բրիտաննէութեան խոտաշոյտած էր, սակայն ան պիտի ստացուէր ի զին համբերատար ճիւղի մը և հերոսական մրցութեան: Այս ճիւղը գոյութեան ընդհանուր պայմաններուն վրայ ներդրածեց հեթանոս ընկերութեան մէջ և եղանակաւորեց զանոնք. փոխանակեց զանոնք իր յարաշոյշուողը (ideal) և կիրարկեց, մինչև որ վերջապէս պարտադրեց զայն:

Բրիտաննէութեամբ մեր կեանքին մէջ

իրականացած ընդհանուր շարժումն համառոտ պատմութիւնն է որ առաջադրած ենք ուրուպրել հոս:

Բ. — Անխուսափելի ընդհանրումներ

Առաջին օրէն՝ Քրիստոնէութիւնը գիտակցութիւնն ունէ՞ր արդեօք թէ անկարելի պիտի ըլլար հրէութեան և իր միջև համաձայնութիւն մը: Անշուշտ ո՛չ: Հակառակ այն խիստ՝ զոր իրենց ազգայն պիտի ըլլար վարդապետին զատապարտութեան և մահուան յիշատակը՝ առաքեալները շատ հեռու էին հերժուած մը սեղանէն զազաւութենէն, ու մենք կը տեսնենք զանոնք թէ՛ Տաճարին և թէ՛ ժողովարաններուն մէջ իրենց տեղերը զբաւած, ազօթիւս համար իրենց կրօնակիցներուն հետ՝ սրտնցմէ կը կարծէին թէ ո՛չ մէկ բան կը բաժնէր զիրենք: Յիսուս անոնց ըսած էր՝ թէ ինքն եկած է աշխարհ ո՛չ թէ խղիւժ ալ լրում տալու համար, և իրենք՝ հաւատարիմ անոր օրինակին և ներշնչուած անոր ոգիէն՝ չէին ուզեր զատուիլ Իսրայէլի կրօնքէն: Երբեք չէին հանգրծած Քրիստոսի գրաւելիք տեղը անոր մէջ: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ օրինաւորութեամբ և հանդարտօրէն կը մասնակցէին անոնք հասարակաց ազօթքին և հրապարակային զոհադործութեան: անխուսժեան վատան էին Տիրոջ բացայայտ յարութեան, անոր փայլուն հրաշքներուն և անոր շնորհքին զօրութեան վրայ՝ յազթիւս համար այն զիմադրութիւններուն՝ զորս իրենց քարոզութեամբ կը ջանային զսպել: Անոնց կարծիքն էր՝ յանուն Աստուծոյ Որդւոյն չզիջանիլ ստորագաս կարգի մը: սակայն անկարելի է, առ ի չզոյշ օրեւ տեղեկութեան, ընդհանրել թէ՛ ի՞նչ հանգամանքներով առաքեալները Յիսուսի անձին մէջ մօրմնացած Մեսիային առէին իր յատուկ տեղը՝ ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտամունքին մէջ ինչպէս որ կը կատարէին հրեաները:

Թէև անոնք ժամանակ մը կարծեցին յաջողիլ, բայց այդ յօլը քիչ տևեց: իրենց բոլոր ընդառաջումներուն չրեաները (անոնք որ չէին դարձած Քրիստոնէութեան) պատասխանեցին մերժումով, զաճանութեամբ և ընդհուպ արիւնհահեղ բռնութեամբ: Սակայն և այնպէս

առաքեալները կը յամոռէին Իսրայէլի ժողովուրդով սահմանափակել իրենց հօրիւնը: Ա. Պետրոս օր մը համարձակած էր մինչև իսկ եկեղեցին բանալ հեթանոսներուն, բայց պարտաւորուեցաւ մէջ բերել իր պաշտօնաւորութիւնները, զրեթէ արդարացնելու համար ինքզինքը. և, չնայելով Տաճարի գլխին հաշտարար կեցուածքին, անոնց համաձայնութեան մը գալու քաղաքականութիւնը աւելի հակառակորդներու կը հանդիպէր քան թէ կուսակիցներու: նոյնիսկ նորածին եկեղեցիին շարքերուն մէջ: Առաջին օրերու պաղարիւր քարոզութիւններէն սկսելով՝ նոր հաւատքը նորապարձներու միջոցաւ տարած էր հեթանոս երկիրներու մէջ սփռուած հրէութեան, թիւով և ազդեցութեամբ արագօրէն զարգացած էր նոր տարր մը, երկու կուսակցութիւններէ ներկայացուած երկու ձեւաւորումներ հաստատութիւն կը գտնէին. անոնք էին՝ Հրէադաւաններն (Judaïsants) ու Հելլենականները (Hellenistes):

Առաջին ընդհարումը, բոլորովին ներքին, տեղի ունեցաւ անոնց միջև, բայց վերջ գտաւ իրաւասոճութեամբ մը: Առաքելական Դատը իշխանութիւնը իրեն պահեց, սակայն սարկաւազներու սահմանադրութիւնը կարեւորութիւն մը տւեցաւ և այնուհետեւ տեղեւ եղաւ հաշիւի առնել Հելլենականութիւնը: Երուսաղէմի համայնքը կը շարունակէր Հրէականութեան պատկառկեալ և համակերպիլ անոր ծիսարանին, սակայն սահմանուած պահերու ժողովներէն դուրս, ունէր իր առանձին հաւաքումները, և իր ծիսակատարութիւնը. ամէն օր՝ Տաճարէն ելլելէ վերջ՝ խումբ խումբ կը շրջէին զանազան տուններու մէջ, ուր հացը կը բեկանէին, և զոհաբանական ազօթքներ կը մոտաւայանէին Աստուծոյ, աւրախութեամբ և միամիտ սիրտով:

Աւելի ծանր ընդհարում մը կը պատրաստուէր: Առաքեալները լուծիւս պահելու չափ զգուշաւորութիւն գործ չէին դնէր, ընդհակառակը. ինչ որ կրնանք ըմբռնել անոնց քարոզութեանէն, սա՛ է թէ՛ անոնք կը քարոզէին մահուան դատապարտուած և յարութիւն առած Յիսուս-Քրիստոսը, իշխան և փրկիչ, Հօր աջ կողմը նստած, Իսրայէլի ապաշխարութեան և մարդոց փրկութեան համար: Սարկաւազ-

ները, աւելի երիտասարդ և աւելի համարձակ ըլլալով՝ վէճի կը բռնուէին, իրենց ընդդիմախօսները կը բռնադատէին լսելու կամ հարուածներ տալու։ Սահմանոս Ստրկաւազ նշանաւոր զոհը եղաւ՝ որ ամենէն առօջ իր կեանքը տուաւ իր հաւատքին համար։ Իր մահուան յաջորդեց յայտնի հալածանքի շրջան մը. առաքեալներն ու Քրիստոսի հաւատքովը ամենէն աւելի վըտանգի ենթարկուած նշանաւոր անձերն էրուսաղէմէն հեռացան, ժամանակի մը համար։ Ոմանք սկսած էին նեղ զանեղ այս շրջապատը և հետէն կը նայէին՝ Պաղեստինի սահմանազուխներէն անդին։ Հաւատքը բաւական նշանակելի յառաջըմբռնութիւններ կ'ընէր Անաիոքի մէջ, ուր Քրիստոսի (Christianoi) ծագրական մակդիրը կը կրէին անոնք որ կը հաւատային Յիսուսի։ Բայց բաւական շատ կուսակիցներ կը շահէր Պամասիոսի մէջ, ուր խիստ միջոցներ ձեռք առնուեցան անոնց դէմ։ Այս հալածանքներուն հետեւանքը եղաւ խղճմը գործնականացէս։

Բայց այս բանը զլուխ ելլելէ առաջ՝ վերջին փորձ մըն ալ պիտի կատարուէր։ Պօղոս Եկեղեցիին մէջ մտած էր, և անոնք որ գիտեն թէ ի՞նչ մարդ եղաւ ան, վայրկեան մ'իսկ պիտի չհաւատան թէ քաջութենէ զուրկ կամ մտաւախ մէկն ըլլալով՝ որդեգրած ըլլայ այն մեթոդը որուն հետեւեցաւ ան։ Թերեւս ան կը խորհէր թէ առաքելական խումբին կողմէ կ'աւանդուէր ընդհանուրութեան մը կը հանդիպէին՝ պիտի չկրնային զոհաբերել արդիւնք մը առաջ ամենայն դէպս՝ անիկա անձամբ ուղեց փորձ մը ընել, և ահա թէ ի՞նչ շահեցաւ անով։

Սաղամոնայի, Պիսիդիան Անտիոքի, Իկոնիոնի, Լիւստրայի, Դերբէի, Պերգէի (Պամփիլիա), Փիլիպպէի, Թեսաղոնիկէի, Աթէնքի, Կորնթոսի և Եփեսոսի մէջ Պօղոս սկսաւ իր քարոզութիւնը ժողովաւորանքներով, քարոզեց խաչուած և մեռելներէն յարութիւն առած Յիսուսը։ Գրեթէ ամէն տեղ ձախողեցաւ ան և ստիպուեցաւ ընտրել կամ ուրիշ տեղ մը կամ հրապարակը, բախտաւորութիւն համարելով՝ խոչտանդումներէ, խոգծութիւններէ և պատիժներէ մաղապուր ազատիլը։ Այնու-

հետեւ ապացոյցը ձեռք բերուած էր. հրէութեան և Քրիստոնէութեան միջև համաձայնութիւն մը, ինչ որ ալ ըլլային անոր դրուելիք հիմքեր, անկարելի էր։ Եթէ քանի մը տարիներ ևս ուշացան հրապարակաւ յայտարարելու զայն, պատճառն այն էր որ թշնամութիւնը յայտ կուգար միևնոյն թաղին մէջ բնակող մարդոց միջև։ ձաղանքներու կամ կեղեքումներու ձեւին տակ, որոնք կը կիրարկուէին նման գործառնութիւններու առթիւ, և բոլոր թաղեցիներն ալ հրեայ անուան տակ կը ճանչցուէին, և ոչ ոք յոգնութիւն յանձն կ'առնէր զանոնք իրարմէ զանազանելու, իրենց հաւատալիքներուն համաձայն։

Նման ընդհարում մը տեղի պիտի ունենար նաեւ Քրիստոնէութեան և հեթանոսութեան միջև։ Մեր թուականին սկիզբը, հեթանոսութիւնը կրօնական կարեւոր գիւրք մը կը գրաւէր և յաւիտենական ըլլալու յաւակնութիւնն ունէր կայսրութիւնը, այնպէս որ Յիսուսի առաքեալները երկար առեն չկրցան տածել յոյսը խաղաղութեամբ ապրելու այն կայսրութեան հետ՝ որուն պետը բաղիններ ունէր Հոռմի ու Օղոստոսի աստուածային պատիւներուն սահմանուած։ Սակայն և այնպէս հոռմեական կրօնքն ու հելլենիստիկ աստուածութիւնները նուազ զուրազգիւր կ'երևէին իրենց հակառակորդներուն հանդէպ։ Յորհափ սկիպտիկութիւնը վայելուչ գիրք մը կը պահէր և անասուածութիւնն ալ զգուշաւոր էր, Քրիստոնէաները գրեթէ որեւէ վախ չունէին պաշտօնական կրօնքէն, բայց աստի՜՜՜ սկիպտիկութիւնը և ո՛չ անասուածութիւնը հրապարակի վրայ չէին երևեր, և չէին ուղեր խախտել կամ կործանել ամբոխներու հաւատքը. ամբարշտութիւնը ընտրանիի վերապահուած շրջալուծեան պատգմ էր. կրօնքը իրեն բարոյական կանոն սահմանուած և պարտադրուած էր բաղմութեան։ Հոռմի մէջ՝ կրօնքը կը զեկաւարէր ամբողջ կեանքը, կը հրամայէր ծխական կարգին ու կը կանոնէր բարոյականը։ Կարգապահութիւն մը և պաշտամունք մըն էր, առանց հրամանակարարութեան (dogmes), միթոսներու և զրոյցներու, և ասիկա իւրաքանչիւրին խիղճը ազատ կը թողուր։ Յունա-Հոռմեական պանթէոնը հիւրընկալ և ասպնջա-

կան եղած էր տարաշխարհիկ աստուածութիւններու: Հեթանոս կրօնքներու իրարու հանդէպ ունեցած այս թոյլատու ոգին առնով կը բացատրուի՝ որ անոնցմէ և ոչ մինչատ վստահ չէր իր ընկելիք գործին: Անոնք որ կը հաւատան բազմաթիւ աստուածներու՝ անտարբեր են եթէ անոնց թիւը աւելնայ: Շատ հաւանական է որ Հրեաները պիտի ուզէին եհովան ընդունիլ ասլ պանթէոնի մէջ՝ ամենէն պատուաւորներուն կարգը: Բայց միշտ զգուշացան, ենթացելով որ այդպէս խորհած ըլլան պահ մը, և սակայն՝ իրենց անհամբոյր միաստուածութեամբ՝ Յուդիոս կեանքի ժամանակէն սկսեալ՝ անոնք յաջողեցան իրենց կարեւորութիւնը զգացնել և վարպետ յերկրումներով իրենց պաշտամունքն ու հաւատքը անվիճար պահելին առանց վերաբերելու կապալաւորութեան զուրազագծութիւնները: Կարելի է կասկածիլ ռաիայն թէ եկեղեցիին պիտի լիովին վստահութիւն ունեցած ըլլան այս կացութեան անորոշ անւորութեան մասին, և եթէ անոնք անոր վրայ հիմնած ըլլան հաստատուն մտայնութեան հաւանականութիւններ, բայց այնքան խնդիրներ և այնքան անձանթ պարտքներ կը ներկայանային անոնց, որ ժամանակին հանդամանքներէն ու փորձառութիւնէ կ'ըստատելին իրերու լաւագոյն լուծումը:

Իրենց որդեգրած լուծումը ամենէն խոհականն ու լաւագոյնն էր: Հակառակ Բերիստոնէութեան և հրէութեան միջև եղած թաքուն պայքարին, անոնց իրարմէ անջատումը պաշտօնապէս չէր եղած: Բերիստոնէութիւնը ապրեցաւ և տեղի, խնայուած և իրրեւ անտես, այդ երկդիմութեան շնորհիւ: Նոյնիսկ քարղաւաճեցաւ, տարածեց իր առաքելութիւնները, և արմատացաւ Անտիոքի, Եփեսոսի, Աղեքսանդրիոյ, Կորնթոսի և Հռոմի պէս քաղաքներուն մէջ, ուր հռոմէական ոստիկանութիւնը այնպէս կը ձեռնդէր թէ որ և է տարբերութիւն չէր գնիր հրեաներուն և քրիստոնեաներուն միջև: Կղզիոսի իշխանութեան տակ, ոստիկանութիւնը երկու կողմերն ալ վտարեց Հռոմէն՝ առանց խտրելու: Վէճերը անդադար կը վերածնէին անոնց միջև. Գաղիոն անտիհիպատար Սքեռիոյ մէջ բաներ մը գիտէր այդ մասին, բայց այդ վիճարանութիւններուն նիւթը սոյնափ նուրբ կ'երեւէր ասեականներուն

(magistrats) և հռոմայեցի ոստիկաններուն՝ որ հասկնալ իսկ չէին ուզեր: Հրեաներու և քրիստոնեաներու միջև անհամաձայնութիւնը կը կայանար Բիստոսի անձնաւորութեան վրայ. ասոնց համար Աստուած էր ան, անոնց համար խորհրայ մը. իսկ Հռոմայեցիներուն համար՝ պարզ պատուակ մըն էր անկարգութիւններու:

Ներքինի իշխանութեան օրով քանի մը տարի ևս ապրեցան այն անանձնաւոր հռոմէներուն հովանին տակ զոր հրեաները կը վայելէին, սակայն 64 ին, փոթորիկը պայթեցաւ: Ըլլայ քախտին բերմամբ, ըլլայ կանխամտածածով, Հռոմ գրեթէ ամբողջութեամբ այրեցաւ: Այդ անակնկալ աղէտքը նախ ապշուեցնու, և յետոյ անօրինակ ատելութիւն մը յառաջ բերաւ. հանրային կարծիքը կայսեր վերադրեց այդ շարիքը: Ներքին հակեցաւ թէ չափազանցութիւն մըն էր գործածը: Այդ սրբապիղծ ոճիրը վտարանդած ու ոչնչացուցած էր աստուածներու բազմութիւն մը, ուստի և կրօնական քառութիւն մը անհրաժեշտ նկատուեցաւ:

Եւ որովհետեւ կայսրը ո՛չ պատասխանատու կրնար ըլլալ և ո՛չ ալ կրնար պատմել, իր տեղը գնելու յանցաւորները դատաւ: Զերբակալութիւններ տեղի ունեցան զանգուածներով, հրդեհի ոճիրով ամբաստանուած Բրիստոնեաներ բանտարկուեցան, ապա ամբաստանութիւնը շեղեցաւ, և հալածածքի առարկայ դարձաւ քրիստոնեաներուն հաւատքն ու հիթանոս աստուածներուն գոհ մատուցանելու միտքները: Գարշիլի տօներ խմբուեցան ուր, տանջանքներու ստիպումը մոռցուց զրաբարութիւններու վարպետութիւնը, և ժողովուրդին զուժը շարժեցաւ ի տես այն բազմութեան՝ որ մէկ մարդու մը վրէժխնդրութիւնը միայն յագեցնելու համար բոցերու կը մատնուէր: Հիթանոս պետութեան և քրիստոնէական կրօնքին միջև կ'սկսէր իսկու՝ որ երկուքուկէս դար պիտի տեւէր (64—134), և նիւթ պիտի մատակարարէր մարտիրոսութեան արտակարգ դիպացներգութեան: Անոնց ստալլին բախումի օրերուն՝ պաշտարը ստոյգ գետնի մը վրայ դեմադուած էր, կայսերական հրովարտակը կը զլանար քրիստոնեաներուն գոյութիւն ունենալու իրաւունքը: Բրիստոնեայ մի՛ կկցցի (Christiani non sint): Բրիստոնէութեան ձեռամբ գլուխ հանուած հիթանոս աշխարհի նուաճումին պատմութեան մէջ, այս երեք պոլտիկ բառերը կը հնչեն իրրեւ խոստումը յաղթութիւն աւետոյ պաշտօնագիրի մը (!):